

AERE PERENNIVS

Verslagen en Mededelingen uit het
Medisch-Encyclopaedisch Instituut van de Vrije Universiteit

No. 21 – oktober 1975

Uitgave van het

***Medisch-Encyclopaedisch Instituut
van de Vrije Universiteit***

van der Boechorststraat 7
Amsterdam - Z
T. 020 - 548 2702

Redactie: Prof. Dr. G.A. Lindeboom

**Inzendingen voor Aere Perennius
worden gaarne ingewacht aan het
redactie-sekretariaat p/a
Mevr. C.M.T. Kermer
Medisch-Encyclopaedisch Instituut V.U.**

A E R E P E R E N N I U S
Verslagen en mededelingen uit
Het Medisch—Encyclopaedisch Instituut
van de Vrije Universiteit

No. 21

oktober 1975

MEDICI IN DE VRIENDENKRING VAN SPINOZA

IV

door

J.V. Meininger

Franciscus van den Enden, leermeester van Spinoza

Inleiding

Over het leven en de wederwaardigheden van geneeskundigen onder de vrienden en bekenden van Spinoza is reeds eerder geschreven. Nadat Meinsma in 1896 zijn belangrijke werk Spinoza en zijn kring, het licht had doen zien, hebben diverse medici zich met dit onderwerp bezig gehouden ^{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7}. Er zijn echter thans redenen om opnieuw aandacht te besteden aan het leven en het werk van de medici uit de kennissenkring van Spinoza.

De boven bedoelde auteurs ontlenen hun biografische gegevens veelal geheel of ten dele aan het werk van Meinsma. Sinds 1896 zijn er evenwel biografische feiten aan het licht gekomen, die aan Meinsma nog onbekend waren. Ook kan Meinsma's visie op wat hij noemt de "Hollandse Vrijgeesten" niet in alle opzichten worden gehandhaafd. Een belangrijk argument voor een nieuwe medisch-historische studie van de artsen, die betrekkingen met Spinoza onderhielden, is ook het feit, dat in de tot nu toe verschenen publicaties weinig of geen aandacht wordt geschonken aan het denken van de desbetreffende medici. Wij moeten aannemen, dat de artsen die zich tot Spinoza voelden aangetrokken door diens denken werden geboeid. Ook al zochten zij alleen omgang met de mens Spinoza onderwille van zijn karakter, zijn persoonlijkheid, dan kunnen wij hun gedrag alleen maar begrijpen in het licht van Spinoza's denken, want zo er een filosoof is bij wie leven en leer identiek zijn, dan is het wel Spinoza. Wij zullen daarom trachten ons ook een indruk te vormen van de aard van het filosofische denken van Spinoza's artsenvrienden.

Van den Enden's levensloop

A. Van Antwerpen naar Amsterdam

De van oorsprong Zuid-Nederlandse medicus Van den Enden is een van die merkwaardige persoonlijkheden geweest, waaraan ons land in de 17e eeuw zo rijk was. Deze medicinae doctor was de belangrijkste leermeester van Spinoza.

Franciscus van den Enden (ook genaamd Affinius) werd geboren op 9 februari 1602 te Antwerpen en overleed op 24 november 1674 te Parijs. Zijn vader was Joannes van den Enden en zijn moeder Barbara Janssens. Beide waren wever van beroep.

Gedurende zes jaren werd de jonge Franciscus opgeleid in de klasieke studiën. Eerst bij de Augustijnen, later bij de Jezuiten, beide te Antwerpen. Aanvankelijk was hij bestemd voor de geestelijke stand, evenals zijn oudere broer Johannes (geboren 14 mei 1598), die op 22 september 1617 te Mechelen in de Sociëteit van Jezus werd opgenomen⁸. Ook Franciscus zou Jezuiet worden.

In het Album novitiorum, dat in het college te Drongen in België wordt bewaard, staat de volgende eigenhandige verklaring te lezen op 27 augustus 1619:

"Ego Franciscus van den Enden Antverpiensis, natus anno 1602 mensis Februarii die 9, ex legitimo thoro, patre Joanne Van den Enden, matre Barbara Janssens, ambobus superstatibus, manu laborum victitantibus; grammaticae et humanioribus operam dedi Antverpiae per sexennium, partim apud patres Societatis; admissus sum in Societatem a R.P. Carolo Scribanio, eiusdem Societatis, per Flandrobelgicam provinciali Antverpiae anno 1619 mensis Julij, die 27"⁸.

In de volgende twee jaren legde Franciscus met goed gevolg vier examens af namelijk op 3 december 1619, 28 juni 1620, 23 december 1620 en 26 juni 1621⁸. Nog voor hij tot priester werd gewijd trad hij evenwel uit de orde*.

Daarna is hij aan de universiteit van Leuven gaan studeren, alwaar hij zich bekwaamde in de letteren, de rechten en de geneeskunde. Tijdens zijn studie, welke hij met de graad van med. doct. moet hebben afgesloten (hoewel hij zich ook in de rechten bekwaamde), blonk Van den Enden zo uit, dat men hem na afloop van zijn studie tot hoogleraar aan een der paedagogia te Leuven wilde benoemen.

* In 1703 maakte de duitsler Gottlieb Stolle een reis door Nederland met het doel berichten in te winnen over Spinoza's leven. Een landgenoot van hem, Sebastiaan Pezold, voormalig schoolrector te Berlijn, die naar Holland was uitgeweken en hier een boekhandel dreef, bracht hem in de Amsterdamse herberg "De Bremer Hopman". Aldaar ontmoette Stolle een 'zeker oud man' "die vanaf zijn jeugd met paradoxe lieden was omgegaan en die zijn eigen theologie had gemaakt".

Door deze oude man, die beweerde Spinoza en Van den Enden te hebben gekend, werd Van den Enden een "Atheïst en ex-jesuiet" genoemd 1,9. In het "Album Novitiorum" is bij de vermelding van Van den Enden's aanneming later de aantekening "dimissus" geschreven⁸.

In een "Mengeldicht Aen den Heere Franciscus van den Enden, Toen hij van Zijne Majest: van Vrankrijk, tot Raedsheere en Lijfarts verkooren wierd" schrijft J. Antonides van der Goes:

"Uw jeugd had in de bloem van twee maal negen jaren,
 In Leuvens wijse School, daer elk u noode strijt,
 En uw verstant vergeefs begrimt wierd van de nijt
 Op 't hooggestoelte lang den tabbert konnen dragen,
 Had zij die glory niet groothartig afgeslagen,
 En, triomferende over elk en haer gemoet,
 De grootsheit en de haet vertreden mèt de voet". 10

Het is evenwel de vraag in hoeverre deze informatie betrouwbaar is, want Van der Goes dateert de gebeurtenis waarop hij zinspeelt 2 tot 4 jaren te vroeg. Op de leeftijd van $2 \times 9 = 18$ jaren studeerde Franciscus nog op het Jezuiten seminarium en had hij de Leuvense Hogeschool nog niet betreden. Op zijn vroegst kan hij in het najaar van 1621 te Leuven met zijn studie zijn begonnen. Vrijwel zeker is hij niet voor zijn 21ste jaar afgestudeerd.

Het was in Leuven echter niet ongewoon, dat sommigen op zeer jeugdige leeftijd tot hoogleraar werden benoemd.

Willem Philippi, geboren 1600, werd in 1618 benoemd tot prof. philos. aan een der vier paedagogia te Leuven.

Arnout Geulincx (1624 - 1669), die van 1641 - 1643 te Leuven studeerde, werd in 1646, dus op 22-jarige leeftijd, professor secundarius in de filosofie aan het paedagogium waaraan hij zelf student was geweest 11.

Van den Enden is, zoals ook Van der Goes meedeelt, niet op het aanbod om (hoog)leraar te worden ingegaan. Waarmee hij zich na het beëindigen van zijn studie dan wel heeft beziggehouden is niet bekend. Meinsma veronderstelt, dat hij een diplomatieke functie heeft bekleed en dat hij een zending vervulde aan het hof te Madrid. Hij baseert deze veronderstelling op het hiervoor genoemde gedicht van J.A. van der Goes. Wij lezen daarin o.a.:

"Schoon Hongarije u zocht in haer paleis te nooden,
 En door 't hofmeesterschap gulhartig aengeboden.
 Van Alöys, u op te trekken in den dagh,
 Sloeg gij 't eerbiedig af, en vloot het hofgezach,
 Schoon Spanje (een ander heeft daer d'eere van genoten)
 Op uwen raet alleen, de vrede heeft gesloten
 Nae zoo veel stormen, met het vrije Nederlant:
 En d'oorslogsrazerny geslagen in den band". 10

Uit deze regelen kan worden opgemaakt dat Van den Enden eerder een aanbod om in dienst van de Koning van Hongarije te treden had afgewezen, maar dat hij later een voorname rol heeft gespeeld in de onderhandelingen die in 1648 tot de vrede met Spanje voerden. Uit andere bron is hieromtrent evenwel niets bekend. Er is echter ook geen reden

om de betrouwbaarheid van Van der Goes in twijfel te trekken. Op grond van diens mededeling noemt Meinsma onze doctor dan ook: "een wel onderlegde homo politicus, die met Macchiavelli in zijn rokzak liep" ¹. Een feit is, dat Van den Enden het leven liet omdat hij zich had ingelaten met een politiek avontuur van opstandige franse edelen. Wij komen hier later op terug.

Opmerkelijk is dit in verband de mededeling van Petitfils, dat Van den Enden in Frankrijk een: "docteur politique" werd genoemd ¹². Dezelfde auteur noemt hem echter ook "een oude man van 73 jaar" "d'allure modeste et sans ambition, toujours plongé dans un livre". Deze beschrijving past beter bij een geleerde of een schoolmeester dan bij een diplomaat. Met dit al kan de vraag welk beroep Van den Enden na zijn afstuderen heeft uitgeoefend niet met enige zekerheid worden beantwoord.

Eerst in 1642 is er weer een spoor van onze doctor. Hij bevindt zich in dat jaar te Antwerpen, alwaar hij in het huwelijk treedt met Clara Maria Vermeeren, afkomstig uit Dantzig. Een jaar later, in 1643 kreeg het echtpaar een eerste kind, een meisje, dat naar haar moeder Clara Maria werd genoemd. Dit kind, dat zich later als zeer begaafd zou ontpoppen, had waarschijnlijk een aangeboren afwijking (klompvoet of heupluxatie ?) want Colerus schreef later van haar dat zij "vrij wat mank en mismaakt was" ¹³. In 1644 werd een tweede dochter Margaretha Aldegondis geboren, ook te Antwerpen.

Kort daarop, eind 1644 of begin 1645, vestigde het gezin Van den Enden zich te Amsterdam. Een feit is dat Van den Enden met zijn echtgenote op 24 oktober 1645 te Amsterdam optrad als getuige bij de doop van een kind van het echtpaar Bertoldus Willemse en Allegonda van Blijdesin. De plechtigheid vond plaats in de Rooms-katholieke kerk De Posthoorn op de Brouwersgracht ¹.

In Amsterdam kreeg het echtpaar Van den Enden nog vier kinderen. Op 27 oktober 1648 houdt hij in De Posthoorn een tweeling, Anna en Adriana Clementina, ten doop. Op 4 april 1650 werd een zoon Jacobus gedoopt en op 12 maart 1651 weer een dochter, Marianna. Van deze kinderen schijnen Anna en Jacobus vroegtijdig te zijn overleden want van hen is verder geen bericht.

Welk beroep Van den Enden in de jaren 1645 - 1650 te Amsterdam uitoefende of met welke middelen hij in die tijd zijn groeiende gezin onderhield is, zoals wij reeds opmerkten, niet met zekerheid bekend. Wat wel vaststaat is dat hij omstreeks het jaar 1650 een boekhandel dreef in de Nes, onder het uithangbord "In de Konstwinkel". (Zijn naam komt voor bij Ledeboer, in diens Naamlijst der Boekdrukkers, Deventer, 1872) ¹. Hij gaf er enkele boekjes en pamfletten uit, doch de zaken floreerden niet. In 1652 stond hij er zo slecht voor, dat hij zijn schuldeisers uitstel van betaling moest vragen en hij de winkel

aan de kant moest doen.

Meinsma schrijft het mislukken van de onderneming mede toe aan het feit, dat Van den Enden geen lid was van het boekverkopersgilde. De reden waarom hij niet in dit gilde werd opgenomen is evenwel niet bekend.* Hoe het ook zij, Van den Enden stond voor het feit, dat hij op vijftigjarige leeftijd opnieuw moest beginnen.

De oud Jezuiet, die zulk voortreffelijk onderwijs had genoten, deed toen een gelukkige keus. Hij opende omstreeks 1652 in een pand aan "het Cingel" een bijzondere latijnse school, naast de reeds bestaande, waarvan Adrianus Junius sedert 1632 rector was.

Uit deze onderneming blijkt, dat Van den Enden invloedrijke relaties moet hebben gehad. Het was namelijk van oudsher door de stedelijke overheid verboden naast de bestaande stadsschool een nieuwe latijnse school te stichten. Inderdaad was hij bevriend met een aantal vooraanstaande Amsterdammers, onder wie de burgemeester Cornelis van Vlooswyck ongetwijfeld de machtigste was.

Wij dienen ons echter eveneens te realiseren dat het inrichten en exploiteren van een school, in een kapitaal pand aan de Singel te Amsterdam, ook in de 17e eeuw een aanzienlijke investering vereiste. Van den Ende had echter, toen hij zijn school opende, juist een financieel échec achter de rug*. Het is daarom waarschijnlijk dat hij ook financiële hulp heeft ontvangen.

Deze hulp zou gekomen kunnen zijn uit de kring van de collegianten, waarin Van den Enden geen vreemdeling was. Onder de collegianten waren vele vermogende lieden, die gaarne bereid zullen zijn geweest een geestverwant financieel te steunen, te meer waar het ging om het stichten van een latijnse school, waarbij de bevordering van het vrije denken een schone kans kreeg. Deze veronderstelling zou ook nieuw licht kunnen werpen op een gebeurtenis, welke enkele jaren later plaats vond. Wij doelen hier op het feit, dat Van den Enden Spinoza, die een protégé van de collegianten was, bij zich in huis en op school nam zonder daarvoor enige vergoeding te verlangen. Wilde hij, uit dankbaarheid tegenover de collegianten iets terug doen?

Meer dan een veronderstelling is dit alles echter niet.

B. De latijnse school

De nieuwe latijnse school ontwikkelde zich voorspoedig en liet in roep de oude school weldra achter zich. Van den Enden kreeg een goede naam als leraar en steeds meer voorname families zonden hun zonen ter voorbereiding op de academische studie naar zijn school. Een deel van zijn succes dankte hij ongetwijfeld aan zijn invoeren

* Men moest zich in die dagen in het gilde inkopen of een entree-som betalen. Het is mogelijk dat Van den Enden daartoe de middelen ontbraken.

** Mej. L.P. Leuven schrijft in haar dissertatie De Boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek (Amsterdam, 1951) over Van den Enden's financiële situatie: "Met zijn schuldeisers sloot hij de overeenkomst binnen 4 jaren een kwart van zijn schuld af te betalen en daarna elk jaar een volgend kwart".

van een onderwijsmethode, die hij op het Jezuietencollege had leren kennen. Deze methode bestond daarin, dat hij zijn leerlingen latijnse en griekse toneelstukken liet opvoeren waardoor zij een goede spreekvaardigheid verkregen. De opvoeringen vonden plaats ten huize van ouders van leerlingen en later ook in de stadsschouwburg. Ouders en familieleden woonden de opvoeringen met grote belangstelling bij, want dit was in die dagen iets geheel nieuws in Amsterdam.

De eerste voorstelling, die Van den Enden met zijn leerlingen gaf vond plaats in 1654, ter gelegenheid van het huwelijk van Cornelia van Vlooswyck, de burgemeestersdochter, met Petrus Melis. Op de dag van huwelijk, de 8ste februari, werd het "Verhael van de verwoesting des Stadts Troje, uyt het tweede, en ten deele uyt het eerste Boeck van Virgilius voorgesteld en door levende Afbeeldinge verthoont bij eenige Amsterdamsche studenten, onder het beleyt van Dr Franciscus van den Enden".

Het tekstboekje geeft naast de latijnse tekst de vertaling in nederlands proza, die Vondel in 1646 had gemaakt.⁸ Van den Enden heeft in dit boekje een opdracht geschreven, waaruit niet alleen zijn harte-lijke relatie met de familie Van Vlooswyck blijkt, doch waaruit wij tevens iets op kunnen maken omtrent 's mans karakter.

"Aen den Heer Petrus Melis en Juffrouw Cornelia van Vlooswijck. In den Huwelycken staat versaemt, den 8 Februari 1654. Reden, waerom ick U.E. versaeminge in desen staet dit op seggen uyt den Prins der Poëten heb toegewyt, wete geen ander te geven, dan dat ick gelegenheyt socht, van door eenige uysterlycke getuygenisse U.E. openbaarlyck geluck te wenschen en om aen al de Werelt te doen blyken, dat ick niet alleen verbonden, maer oock veerdich ben, om al dat ick kan of weet U.E. en beyde U.E. geslaghte ten dienste te besteden.

Dit is kort, klaer en grondigh, en soodaenigh, dat ick 't liever met wercken betoonen sal, als met woorden be-lyden. God bewaere U.E. lange tijt in goede gesontheyt tot U.E. saligheyt. Ootmoedige Dienaar.

Franciscus van den Enden.

Uit deze regels blijkt dat Van den Enden zeer verknocht was aan de familie van Vlooswyck. Wij kunnen er echter ook uit opmaken dat hij een man was van weinig woorden, die liever metterdaad toonde wie hij was.

Een volgende opvoering met zijn studenten gaf Van den Enden ook ten huize van Cornelis van Vlooswyck en diens echtgenote, Anna van Hoorn*.

* Vondel, die een huisvriend van de Van Vlooswycks was, kreeg door bemiddeling van Anna van Hoorn op 31 Jan. 1658 de post van suppoost in de Bank van Leening, op een jaarwedde van f 650,- "Dewijl er toen niet beters open viel".

De rector had nu zelf een zinnespel geschreven, genaamd Philedonius of lusthart, waarin de hoofdrol werd vertolkt door Nikolaas van Vlooswyck, een 19 jaar jongere broeder van Cornelia van Vlooswyck. Het stuk werd voor het eerst opgevoerd in 1656. Bij de uitvoering was ook Vondel aanwezig. Wij weten dit omdat de grote dichter bij die gelegenheid vlocht een "Toneelkrans voor den Edelen Jongkheere Nicolaes van Vlooswyck, toen hij de rol van Philedonius of Lusthart, bij Dr Franciscus van den Enden op 's Wyzemans spreuck, door zijne Latynisten ten tooneele gevoert, zoo loflijk en stichtig uitbeelde" ¹⁴. Het stuk werd in 1657 nog tweemaal opgevoerd, doch toen in de schouwburg.

De door Van den Enden geschreven tekst is verloren gegaan, doch wij kennen de inhoud ongeveer uit "Zin-erinneringh van het Zin-spel Philedonius ofte Lusthart, ten Tooneele gevoert door den hoog-geleerden Heer Dr Franciscus van den Enden", een gedicht van Pieter Rixtel ¹⁵. Meinsma veronderstelt dat Rixtel, die toen 13 jaar was, aan de opvoering heeft meegedaan. Dat ook deze poëet een hoge dunk had van de kwaliteit van Van den Enden's onderwijs blijkt uit het gedicht dat hij schreef "Aen den E. Heer Mr Boëtius van Elslant, Poëet ende Reghts-Geleerde, over de Latynsche Taal-oeffeningh van zijn soontje, Jan van Elslant, oudt zijnde acht Jaren, staende ter onderwijsinghe van den seer gheleerden Heer Franciscus van den Enden, M.D. tot Amsterdam" ¹⁵.

Het gedicht eindigt als volgt:

Vaer voort zoo zoontje, leer en weet,
suygh Geest uit van den Endens ader,
Opdat ons blyck, dat uw Vader
Achil by Chiron heeft besteet.

Dit gedichtje geeft ons aanleiding tot de volgende opmerking. Van den Enden was medicinae doctor. Er is echter geen enkele aanwijzing dat hij ooit de medische praktijk heeft uitgeoefend. Toch vergelijkt Rixtel hem, in de slotregel van zijn gedicht, met Chiron, de centaur, chirurg en arts, die volgens de legende de leermeester van Asklepios is geweest. Uit de zinspelingen van Rixtel zou kunnen worden opgemaakt, dat Van den Enden zijn leerlingen niet alleen onderwees in de klassieke talen maar ook in de grondslagen van de medische wetenschap, dat wil zeggen in de physica. Spinoza's belangstelling voor de geneeskunde is dan ook zeer waarschijnlijk reeds door Van den Enden gewekt.

De rector had echter nog meer toneelstukken op zijn programma staan, namelijk Andria van Terentius en de "Eunuchus in 't Latyn met een Klucht in 't Griex".

Er dreigden evenwel moeilijkheden. De Amsterdamse kerkeraad was achter de plannen gekomen en maakte bezwaar tegen de opvoering in het openbaar van genoemde stukken door Van den Enden's leerlingen. In Januari 1657 liet de kerkeraad dan ook het volgende bekend maken:

"Wort bekend ghemaect, dat seker Van den Enden, paeps schoolmeester alhier, voor soude hebben binnen 8 à 14 dagen openbaer op het schouburgh een comedy uit Terentii te laeten spelen door sijne discipelen, waeronder ook zouden zijn eenige ledematen kinderen; is goed gevonden zoo veel mogelijk is iets daar tegen te doen, en zal men beginnen met het aanspreken van de ouders, die ledematen zijn, en haar met vele redenen verzoeken, dat ze hare kinderen zulks niet willen toelaten, en over 8 dagen pro re nata zal verder geresolveert worden, 't welk zal geschieden door de Broeders des quartiers" ¹.

Het advies had succes, de ledematen zouden hun kinderen niet laten spelen op 't Schouwburg.

Het spel ging echter toch door. Van den Enden had meer "latinisten" op zijn school, dan alleen kinderen van gereformeerden. Op 13 januari 1657 werd de Philedonius, op 16 januari de Andria, de 17de januari wederom de Andria en op de 27ste januari nogmaals de Philedonius opgevoerd, in het openbaar en in de schouwburg. De 21ste en 22ste mei 1658 werd de Eunuchus met de klucht opgevoerd.

Van den Enden was, zoals wij reeds naar aanleiding van Rixtel's gedicht hebben opgemerkt, niet alleen een uitstekend docent in de klasieke talen, doch hij gaf zijn leerlingen, die daar de leeftijd voor hadden, ook onderricht in de natuurkunde en de wijsbegeerte. Volgens Roukema had hij uitvoerig studie gemaakt van de nieuwere wijsbegeerte, onder andere van Bacon, Hobbes en Des-Cartes 16.

Van den Enden werd in zijn onderwijstaak bijgestaan door zijn dochters Clara Maria en Margaretha Aldegondis. De meisjes hadden een zorgvuldige opvoeding genoten en waren doorkneed in het latijn. Vooral Clara Maria schijnt een wonderkind te zijn geweest. De oude man van Stolle merkt van haar op "dieser van Ende habe eine Tochter gehabt, die das schönste Latein parliren können" 9. Colerus schrijft van haar dat zij "in de Latijnsche taal zoo vaardig was, dat ze haar vaders leerlingen daarin, alsmede in de zangkunst kwam te onderwijzen" 13.

Pieter Rixtel noemt Clara Maria "omnis perita artis" en hij dicht van haar:

"Wat Naelt, Penceel en Pen, wat wil, verstant en deught
In weet- en zeden-konst volwerckten, is 't aenschouwen
in Clara, die een Baek van Wysheijdt voor de Jeught,
Athenen en Parnas aen d'Amstel sal herbouwen" 15.

Margaretha Aldegondis schijnt voor haar oudere zuster niet te hebben ondergedaan. Pieter Rixtel schrijft onder haar portret:

Op d'Afbeeldinge van Juffr.
Margaretha Aldegondis van den Enden.
bene tacendo Eloquentia discitur

en hij bezingt haar als volgt in een gedicht:

"Hoe wel te spreken best in 't swijgen wordt geleert,
Vertoont ons Margreta, door 't wel swijgen, en wel spreken:
Oudt Romen, op haer Tongh, herbooren, wort geëert,
Van Geesten, die haer Pen, om zedenlessen smeken" 15.

Had het jongere meisje, dat zo vaardig was met de pen, de zwijgzame aard van haar Vader? Wij weten het niet. Wel mogen wij uit de beschikbare gegevens opmaken, dat huize Van den Enden niet alleen een hoogstaand intellectueel, doch ook een kunstzinnig en muzikaal milieu was. In dit milieu werd Spinoza omstreeks 1653 of 1654 opgenomen, om er onderwijs te ontvangen en te geven.

C. Spinoza en Van den Enden

Spinoza kwam bij Van den Enden in huis, toen hij 21 of 22 jaar was. Zijn scholing had tot op dat moment voornamelijk in het teken gestaan van een joodse literair-theologische vorming. Met de stand van de natuurwetenschap en de wijsbegeerte van zijn tijd was hij aanvankelijk niet op de hoogte. Lucas schrijft hierover in zijn La Vie et l'Esprit de Mr. Benoit de Spinoza:

"Il comprenait assez de lui-même combien ces Langues savantes lui étaient nécessaires; mais la difficulté était de trouver moyen de les apprendre, n'ayant ni biens, ni naissance, ni amis pour le pousser. Comme il y pensait incessamment et qu'il en parlait en toute rencontre, Van den Enden, qui enseignait avec succès le Grec et le Latin, lui offrit ses soins et sa maison, sans exiger d'autre reconnaissance que de lui aider quelque temps à instruire ses écoliers, quand il en serait devenu capable".

Spinoza en Van den Enden hebben elkaar, volgens Stolle, leren kennen en in de collegiantenkring. Diens bewering is zeer waarschijnlijk juist, want beide mannen hadden diverse vrienden onder de doopsgezinden en de doopsgezinde collegianten.

In deze vriendenkring treffen wij mannen aan als: Jacob Linnich, de gebroeders Isaac Joosten de Vries, en Simon Joosten de Vries, zonen van Joost Fransen de Vries en diens huisvrouw Maria de Wolf. Maar ook Vondel, wiens vrouw Maeyken de Vries familie was van de doopsgezinde Maria de Wolf. Vondel was aanvankelijk doopsgezind. In 1616 werd hij diaken in de doopsgezinde gemeente. In 1641 ging hij tot het rooms katholieke geloof over, doch de banden met zijn collegianten vrienden werden daardoor niet verbroken.

Volgens Lucas is Spinoza in de collegiantenkring reeds spoedig opgevallen, niet alleen door zijn kennis van de joodse theologie en het hebreeuws, doch vooral door zijn schrander verstand en zijn vermogen zich begrijpelijk uit te drukken*. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat Van den Enden zo'n begaafde jonge man gaarne in zijn huis wilde opnemen en aan zijn school wilde verbinden. Met zijn kennis van het hebreeuws kon Spinoza zijn gastheer behulpzaam zijn door het geven van les in deze taal aan leerlingen die theologie zouden gaan studeren. Misschien had hij daarvóór ook reeds kinderen onderwezen. Hierop zou de opmerking kunnen wijzen welke Stolle optekende uit de mond van Jan Rieuwersz junior. Deze zoon van Spinoza's uitgever zou hebben gezegd: "Sobald er von den Juden ausgegangen, hätte er, umb sein Brod zu verdienen Kinder informiret"⁹.

Het belangrijkste wat Spinoza bij Van den Enden heeft geleerd is: de filosofie van Des-Cartes * *.

* Zie: De levensloop van Spinoza, Aere Perennius, no 10, januari 1973, p. 6.

** In zijn Naamboeck der Beroemste Genees- en Heelmeesters schrijft Roelof Roukema over Van den Enden: "Hij was een schrander man, die zig geweldig in de Natuurkunde oefende, en zoude hij Leermeester van den berugten Jood, Benedictus de Spinosa geweest zijn, ja zommige, houden het daarvoor, dat hij aan Spinosa vermeld, die gedagten heeft ingeboezemd, waar uyt gevolglijk dat haatlijk boek, de Zedekonst zoude voortgebracht wezen"¹⁶.

De grondbeginselen van het latijn heeft hij waarschijnlijk geleerd van de liefvallige dochtertjes van Van den Enden, van Clara Maria en Margareta Aldegondis. Volgens Colerus zou Spinoza van Clara Maria, die 16 of 17 jaar was toen hij Amsterdam verliet, zijn gaan houden en haar ten huwelijk hebben gevraagd. Colerus schrijft: "dat hij zin in haar had gekregen om haar ten huwelijk te vragen, alleen door haar schrander verstand en uitmuntende geleerdheid aangeprikkeld"¹³.

Niet Spinoza echter, maar een andere begaafde leerling van Van Enden zou met Clara Maria in het huwelijk treden, doch eerst 10 jaren later

D. Van den Enden's schoonzoon: Dirck Theodoor Kerckrinck

In het jaar 1657 deed de toen 18-jarige Dirck Kerckrinck zijn in-trede als leerling bij Van den Enden*. Hij was in 1639 te Hamburg geboren in een Luthers patriciërsgezin, dat waarschijnlijk kort na zijn geboorte naar Amsterdam verhuisde. De jonge Dirck, die aanvankelijk waarschijnlijk voor de koopmansstand was bestemd, kreeg echter lust om te studeren. Hij bezat helaas onvoldoende voorkennis om zich als student aan de hogeschool te kunnen laten inschrijven. Daarom besloot hij eerst bij Van den Enden latijn te gaan leren. Na nog geen twee jaren was hij deze taal zo goed meester, dat hij zich op 12 mei 1659 te Leiden als student kon laten inschrijven. Aanvankelijk koos hij hij de letteren als studierichting. Doch zijn belangstelling voor de geneeskunde (door Van den Enden gewekt?) was zo groot, dat hij zich geheel op de studie van dat vak toeleegde, waarin hij zich vooral bekwaamde in de anatomie. Aanvankelijk onder De le Boë Sylvius, later te Amsterdam ook in samenwerking met Ruysch.

Door zijn onderzoek op het gebied van de anatomie en op dat van de chemie verwierf hij zich spoedig een grote bekendheid. In 1665 was hij reeds een beroemd man.

Op anatomisch gebied hield Kerckrinck zich bezig met onderzoek van: de foetale osteogenesis, de vasa vasorum, venenkleppen en slijmvliesplooien in de darm. Op scheikundig gebied maakte hij zich verdienstelijk door onderzoek van het Amsterdamse drinkwater, dat hij als een oorzaak van ziekten beschouwde, en door zijn proeven met barnsteen dat hij in vloeibare toestand voor de conservering van lijken gebruikte. Hij publiceerde:

- Commentarius in curram triumphalem antimonij, Amst. 1661. Spinoza bezat een exemplaar van dit werk (catal.bibl. Spinozahuis, 72).
- Specilegium anatomicum, etc. Amst. 1670. Ook van dit werk bezat Spinoza een exemplaar. (catal. bibl. Spinoza Huis, 71).
- Osteogenia foetuum, etc. Amst. 1670.
- Anthropogeniae ichnografia, etc. Amst. 1671. Een bespreking van het laatstgenoemde werk verscheen in de Philosophical Transactions van de Royal Society, Vol. V for Anno 1670, p. 2136 e.v.

* J. Antonides van der Goes noemt hem in zijn bruiloftsgedicht Theodoor Kerckring. De ondertekening van de huwelijksacte (zie Meinsma) luidt evenwel: D. Kerckrinck.

De naam van de auteur luidt in deze boekbespreking: Theodoor Kerckring, m.d.

De herkomst van de titel m.d. welke hier aan Kerckring wordt gegeven is tot nu toe niet opgehelderd. Te Leiden is hij niet gepromoveerd. A. Geyl (Nieuw Nederlands Biografisch woordenboek, deel 2, kol. 663-4) is van mening dat Kerckring waarschijnlijk nimmer de titel van medisch doctor heeft verworven. Het is echter vrijwel zeker dat Kerckring te Amsterdam de medische praktijk heeft uitgeoefend. Hij heeft dus een doctoraatsbul moeten kunnen tonen.

Daar hij veel heeft gereisd en ook in Frankrijk is geweest, bestaat de mogelijkheid dat hij de doctorsgraad in de medicijnen behaald heeft aan een Franse universiteit. Opvallend is echter dat J. Antonides van der Goes, die altijd de titels van de door hem bezongenen vermeldt, in het Bruiloftsgedicht voor Theodoor en Clara, achter de naam Theodoor Kerckring niet de letters m.d. heeft laten drukken.

Zijn vriend, de uitgever Andreas Frisius, droeg in dat jaar (1665) een boek aan hem op (Dedic. "Nobilissimo Clarissimoque Domino D Theodoro Kerckring, Amico ac Fautori suo summo Andreas Frisius S."), waarin hij van Kerckring zegt: *

"Verdrijft de zin om zich met nuttige zaken bezig te houden de luiheid, laat de zedelijke ernst geen loszinnigheid tot zich toe; de lusten worden verdreven door die andere en betere lust om velen te helpen, waardoor uwe kennis van velerhande dingen, doch bovenal van de geneeskunde, uitstekend en bewonderenswaardig is; bewonderenswaardig, zeg ik, want wie zou niet bewonderen, dat gij, op achttienjarige leeftijd begonnen de beginselen der latijnsche taal te leeren, in eene tijdruimte van twee jaren tot eene zoo volmaakte kennis van het latijn, en de beginselen van het Grieksch gekomen zijt, dat gij de eerste taal niet alleen onberispelijk schrijven en spreken kunt, doch ook de andere eenigermate begrijpen; wie zou niet prijzen, dat gij in een tweetal jaren zoo zeer doordrongen zijt van de voorschriften der wijsbegeerte, dat het schijnt als had gij er u een menschenleeftijd mede opgehouden; wie staat niet versteld, als hij u even plotseling toegelaten ziet tot het binnenste heiligdom der geneeskunde, zoodat gij niet alleen de oude beoefenaren dier kunst evenaart, maar wij u ook zoo verwonderlijke dingen in de praktijk zien volbrengen, dat niemand begrijpen kan op welken geneesmeesters-Parnassus gij gesluimerd hebt, om zoo plotseling als de eerste der artsen te kunnen optreden. Het volk aanbidt u; lieden van aanzien vereeren u, vorsten trachten den jongeling van vijf-en-twintig jaren tot zich te lokken, omdat zij zien, begrijpen en vernemen, dat gij, niet door gelukkige ondervinding, maar door eene vaste en welgegronde methode, wonderen van geneeskunst tot stand brengt ver boven de gemeene maat"**. Uit dit citaat blijkt dat Kerckring in zijn Amsterdamse tijd de geneeskundige praktijk heeft uitgeoefend of althans zieken heeft behandeld.

De loftuitingen van Frisius op Kerckring, vooral die op zijn beheersing van de latijnse taal en op zijn kennis van de wijsbegeerte, stralen ook af op Van den Enden en diens onderwijs.

* Deze opdracht onthult het raadsel van 's mans juiste voornaam. Hij heette Dirck Theodoor.

** geciteerd naar Meinsma 1.

Uit het bruiloftsgedicht dat Antonides van der Goes schreef (en waaruit wij hierna nog meer zullen citeren) blijkt, dat Kerckrinck zich ook bezig hield met chemische (alchemische ?) proeven. Van der Goes beschrijft de kamer van onze jonge dokter als volgt:

“De kamer stont vol vier, ik zag de vlammen spelen
 En zwieren met de tonge uit blakende ovenkelen.
 De vluchtige Merkuur, gegesselt van den gloet,
 Kromp nu van smart, verhief dan weer zijn trotschen moet,
 En arbeide om door 't glas in d'ope lucht te dringen,
 En wierd een Proteus in gestaltewisselingen.
 Saturnus, altijd blauw van kou, wiert in dit vier
 Zoo root als karmozijn, enz.”¹⁰.

In die jaren moet tussen hem en Clara Maria van den Enden een genegenheid zijn gegroeid, die tenslotte tot een huwelijk leidde. Op 5 februari 1671, staat in het puyboeck van de Stad Amsterdam vermeld “Compareerden ..... Dirck Kerckringh van A.dam, medecijnen doctor, oud 32 jaren, ouders doot, geass. met syn muy Petronella Kerckring, woont op de Keizersgracht, en Clara Maria van den Enden van Antwerpen, oud 27 jaren, geass. met dr Franciscus van den Enden, woont op de Cingel”. *

Op 27 februari 1671 werd het kerkelijke huwelijk in de Fransche Kapel der Karmelieten voltrokken:

“Mr Theodore Kerckring et Mad^e Claire Marie van den Ende ont été mariés le 27 Fev. 1671 en présence de Mr. François van Ende le père et de Mad^{elle} Aldegonde van den Ende, témoins, après la proclamation des bans”.

De van huis uit lutherse Kerckrinck was dus rooms katholiek geworden, waarschijnlijk onder invloed van zijn schoonvader. Het feit dat het huwelijk werd ingezegend in een Franse kapel vindt zijn verklaring daarin, dat de reeds bejaarde Van den Enden kort te voren was benoemd tot raadsheer en lijfarts van Lodewijk XIV.* *

De minnehandel tussen Clara Maria en Dirck Theodoor schijnt, als wij de mededeling daaromtrent van Johannes Antonides kunnen geloven, niet erg vlot te zijn verlopen. In diens eerder geciteerde bruiloftsgedicht lezen wij:

“Vrou Venus had vergeefs ch 't onwinnelijk gemoet
 Van Kerkring lang bestreen met toortze, schicht en gloet”.

* Clara Maria Vermeeren, Van den Enden's echtgenote was toen dus niet meer in leven. De datum van haar overlijden is echter niet bekend.

** J.A. van der Goes: Mengeldicht Aen den Heere Franciscus van den Enden, Toen hy van zijne Majest: van Vrankrijk, tot Raedsheere en Lijfarts verkooren wierd 10. Dirck Theodoor noemt in zijn *Opera omnia* (Lugd. Batav. 1717, P. 199) zijn schoonvader: “Franciscus van den Enden, Regis Christianissimus nunc Consiliarius et Medicus”.

De jonge geleerde had blijkbaar meer aandacht voor de ontleedkunde en de scheikunde, dan voor Clara Maria. Doch ook de jonge vrouw scheen zich liever in haar "boekzalet" op te houden, dan omgang te zoeken met haar oudleerling en jeugdvriend.

In zijn bruiloftsgedicht laat Van der Goes het Venuskind aan zijn moeder het volgende verslag uitbrengen van zijn pogingen de liefde in het hart van Clara te doen ontvlammen:

„Want toenge uit Pafos en Idalifche lantdouwen,
 My op de vleugelen belaste lucht te bouwen,
 Nae't prachtich Amsterdam dat alle watren peilt,
 En als een zeevorftinne om beide poolen zeilt,
 Quam ik in't boekzalet van K L A R A ingesloopen
 Met mijn gevolg, die alle op d'overwinning hoopen;
 Maer zy gewaerdigt zich niet eens dat schoon gezicht
 Op my te slaen. haer geeft van hooger drift verlicht
 Boort door de wolken hene en alle Itarretransen.
 De kamer was vervult van ongemeene glansen.
 Ik zach'er Pallas zelve en d'eige kracht en zwier
 Van wezen, vyant en tieran van't minnevier.
 'k Beproeve vruchteloos in't einde met mijn reien,
 Haer opgetoge ziele allenxkens te verleien:
 Mijn hofwacht, Zuchter, bootst met mommelent geluit,
 Een droeven minnaer nae, verfteken van zijn buit.
 Heer Vleienaer, gespist om zielen te bekooren,
 Betoovert met zijn stem die alte zedige ooren.
 Al't minnegodendom, gestrengelt hant aen hant,
 Verbeelt haer't zoet gemoet der kuiffche minnebrant.
 Ik stont terwijl gereet, om, eerze't kon beseffen,
 Door borst en ribben haer in't ingewant te trefsen;
 Maer zy bleef pal, en gaf den boezem nimmer bloot.
 Een schans van boeken keert de pijlen die ik schoot.
 En hoe ik poogde mer mijn schichten door te breken,
 Ik zagze lillende in papieren blijven steken. ”

Van der Goes weet ook de reden mee te delen waarom Clara zich achter haar boeken verschanste. Deze reden geeft ons even een kijk op de aard van de jonge vrouw. In zijn bruiloftsgedicht voor het paar schrijft hij:

“... ik weet en hebze doen verspieden
 Dat zij voor langen tijt gezelschap zal ontvlieden.
 Zij schrijft een Ilias van wonderen, tot lof
 Van Kerckrinck, en verdrinkt in zulk een zee van stof,
 En hout zich ongetoet in kleen vertrek geborgen”.

Clara was dus allerminst ongevoelig voor Amor's pijlen. In haar boekzalet waren haar gedachten juist geheel en al bij Kerckrinck en diens werk.

Het jonge paar bleef tot 1678 of 1679 in Amsterdam wonen. Daarna vestigden zij zich, na tijdelijk oponthoud in de zuidelijke Nederlanden, Frankrijk en Italië, te Hamburg. In deze stad, waar hij zich een prachtig huis liet bouwen, werd Kerckrinck, door protectie van Niels Stensen, resident (= gezant) van de Hertog van Toscane.

Het is niet duidelijk of Kerckrinck in Hamburg de medische praktijk heeft uitgeoefend. De berichten hieromtrent in de literatuur zijn tegenstrijdig. Het meest waarschijnlijk komt ons voor dat Kerckrinck een vermogend man is geweest, die voor zijn levensonderhoud niet was aangewezen op inkomsten uit beroepsbezigheden. Hierop zouden kunnen wijzen: het feit dat hij te Hamburg een kostbaar huis kon laten bouwen, en het feit dat hij te Amsterdam alchemistische proeven nam, die in het algemeen geld verslonden.

Over de verdere lotgevallen van het echtpaar Kerckrinck-Van den Enden zijn weinig of geen bijzonderheden bekend. In de literatuur wordt door verschillende auteurs gesuggereerd, dat Kerckrinck een onzedelijk en zelfs misdadig leven zou hebben geleid. Zo wordt bijvoorbeeld beweerd, dat Dirck Theodoor zijn vrouw Clara Maria zou hebben vermoord, om met haar zuster of met de dienstbode te kunnen trouwen. Deze beweringen berusten evenwel op laster.

Kerckrinck overleed op 2 november 1693. Clara Maria was toen nog gezond en wel in leven. Zij verhuisde in 1710 nog naar Italië, waarna wij haar spoor verliezen¹⁷.

(wordt vervolgd)

Noten.

1. Meinsma, K.O. (1896) Spinoza en zijn kring. M. Nijhoff, Den Haag
2. Krul, R. (1896). Een rist doctoren uit de tijd van Spinoza. Feuilleton. Geneesk. Courant.
3. Cohen, M.H. (1920). Spinoza en de geneeskunde. Dissertatie. Amsterdam.
4. Fischer, I. (1921). De geneesheeren onder Spinoza's vrienden. Ned. T. Geneesk., 65, 1856 - 73
5. Tak, W.G. van der (1921). De Ludovico Meyer. In: Chronicon Spinozanum, Vol. I, 91 - 100. Den Haag.
6. Coert, H.J. (1938). Spinoza's betrekkingen tot de geneeskunde en haar beoefenaren. Meded. vanwege het Spinozahuis, IV, E.J. Brill, Leiden.
7. Aron, William (1965). Baruch Spinoza et la médecine. Rev. d'Hist. de la méd. Hébraïque, no 67, 18, 61 - 78; 113 - 122.
8. Sterck, J.F.M. (1923). Vondel en de kring van Dr. Fr. van den Enden. In: Hoofdstukken over Vondel en zijn Kring. S.L. van Lovy, Amsterdam.

9. Guhrauer, G.E. (1847). Beiträge zur Kenntniss des 17. u. 18. Jahrhunderts aus den handschriftlichen Aufzeichnungen Gottlieb Stolle's. Allgem. Ztschr. f. Gesch., herausg. von Dr W. Adolf Schmidt, 7ter Band. Berlin.
10. Goes, Antonides van der (1685). Gedichten. Amsterdam.
11. Land, J.P.N. (1895). Arnold Geulincx und seine Philosophie. M. Nijhoff, Den Haag.
12. Petitfils, Jean-Pierre (1969). Le complot du chevalier de Rohan.
In: l'Histoire pour Tous.
13. Colerus (Köhler), J. (1705). Korte, doch waarachtige levensbeschrijving van Benedictus de Spinoza. Amsterdam.
14. Lennep, J. van (1864). Vondel. De werken, in verband gebracht met zijn leven, enz. 9de deel. Amsterdam.
15. Rixtel, Pieter (1669). Mengelrijmen. Haarlem.
16. Roukema, Roelof (1706). Naamboeck der Beroemste Genees- en Heelmeesters van alle eeuwen. Amsterdam.
17. Scherz, Gustav (ed.) (1952). Nicolai Stenonis Epistolae ad eum datae. Verlag Herder, Friburgi, Germaniae.

DE RELIGIEUZE AFKOMST VAN MOLESCHOTT 1.

door

R.J.Ch.V. ter Laage

Tussen de door Jac. Moleschott nagelaten papieren bevindt zich het hierbij afgedrukte overlijdensbericht van zijn grootvader, de leidse apotheker. Ongetwijfeld zijn dergelijke berichten tijdgebonden en aan een zekere mode onderhevig. Het zou dan ook interessant zijn om soortgelijke circulaire uit die tijd en kring te vergelijken. Beschouwen wij echter dit stuk op zich zelf, dan geeft het mijns inziens de indruk dat oprechte droefheid en vertrouwen op een gelukkig voortbestaan hier overheersen boven het vormelijke element. Het lijkt alsof eerlijke waardering het wint van het "over de doden niets dan goeds".

Deze indruk zou bevestigd worden als de overledene inderdaad zo'n trouwhartige, liefdevolle en gelovige mens is geweest als hier wordt aangegeven. Er zijn nu enkele bronnen, die het mogelijk maken iets over de persoonlijkheid van de apotheker Moleschott te achterhalen. In zijn autobiographie² beschrijft Jac. Moleschott, hoe omstreeks 1785 de apothek, het woonhuis en het magazijn van zijn grootvader tot op de grond toe afbrandden. Zijn grootvader, tot dusver een apotheker in goede doen, was op slag van alles beroofd. Het huis en de voorraden waren een vermogen waard. Alleen aan kina-bast ging in die nacht al voor honderdduizend gulden verloren. Ongetwijfeld een zware klap voor iemand, die door hard werken zo'n zaak heeft opgebouwd. Zwaar zal het ook voor hem geweest zijn om de reactie van veel van zijn zogenaamde vrienden op het ongeluk te verwerken.

Jacobus Adrianus Moleschott

Het heeft der Goddelijke Voorzienigheid behaagd, mijnen geliefden Man, den Heer JACOBUS ADRIANUS FRANCISCUS MOLESCHOTT, in den ouderdom van 75 jaren, 4 maanden en 24 dagen, heden van ons weg te nemen.

Herhaalde Zenuwtocvallen, in de twee laatste weken met grootere hevigheid vernieuwd, maakten een einde aan zijn zoo nuttig en dierbaar leven.

Hij laat voor velen eene dankbare gedachtenis na; doch voor mij, voor onze kinderen, is die gedachtenis met zoo veel te meer droefheid doormengd, naarmate zij ons diep doet gevoelen, dat het in hem gelidene verlies door niets ter wereld kan worden vergoed.

Wij hebben in hem een' braven, trouwhartigen en liefdevollen Echtgenoot en Vader verloren.

Troosteloos zouden wij hem nastaren, ware het niet, dat het voorbeeld van zijn ganache leven ons op Hem verwees, van Wien hij zelf steeds allen troost verbeidde, in het geloof aan Wien hij de genademiddelen onzer Moeder de H. Kerk ontsaangen moegt, en Wien hij zich hopend in zijn niterste bleef aanbevelen.

Zelig, vertrouwen wij op zekeren grond, is zijne standverwisseling; en hierin zal dan ook de troost bestaan, dien wij zoo grootelijks bij dezen slag behoeven.

Hartelijk wenschen wij, dat het den Algoede behagen moge U *Uw* nog lang voor diergelijke smartelijke verliezen te behoeden, terwijl ik U *Uw* verzoek de verzekering van mijne hoogachting aan te willen nemen.

Uw

Bedroefde DH. Diaconess,

J. K. Moleschott
geb. Bernay
1839

Onder deze vrienden, die 's avonds graag de goede wijn en de voortreffelijke tabak van de gastvrije apotheker genoten, waren veel katholieken. Geen van hen zou hem echter na de brand hulp hebben geboden. Enige aanzienlijke protestantse Leidenaren daarentegen boden zoveel steun, dat hij zijn apotheek weer kon opbouwen en bij zijn dood in 1838 een matig onbelast vermogen kon nalaten.

Jac. Moleschott vertelt verder, dat zijn grootvader zelf goed katholiek was, maar dat het verhaal over de teleurstellende ervaring met geloofsgenoten wellicht bij diens zoon de eerste twijfel deed ontkiemen. Moleschotts vader ontwikkelde zich tot een vrijdenker en zegt Moleschott naar aanleiding hiervan⁴: "de teerling was geworpen en over het geestelijke lot van de familie was beslist".

Moleschotts grootvader echter maakt niet zoals zijn zoon de fout om menselijke onvolkomenheden op het geloof te projecteren. Hij blijft een trouwe gelovige, zoals blijkt uit een tiental brieven, die hij aan zijn kleinzoon heeft geschreven in de periode van 1833 tot 1839. De meeste hiervan zijn reacties op ontvangen verjaardagsbrieven en nieuwjaarswensen. Het zijn typisch brieven zoals geïntresseerde grootouders aan hun kleinkinderen schrijven. De gestuurde tekeningen, de stijl van de brieven en de vorderingen op school worden gewaardeerd. Daarnaast wordt erop gewezen, dat het een geluk is ouders te hebben, die zoveel zorg aan de opvoeding besteden of, zoals de oude Moleschott zegt: "Ouders te hebben, die voor U van jongs af aan - ook voor Uwe beste broeder Frans - zoo vele zorgen aanwenden om nuttige en brave jongelingen in de maatschappij te vormen"⁵. Tevens vinden we ook in vrijwel iedere brief aangeduid hoe belangrijk de godsdienst in het leven van Moleschotts grootvader is. Zo lezen wij bijvoorbeeld: "Ga verder voort lieve jongen en bid den goeden God, dat gij door den heiligen Geest in uwe verstandelijke vermogens hoe langer hoe meer versterkt worde ....."⁶. Dankbaarheid voor de ouders en de gekregen kansen, alsook het godsdienstige element, het keert steeds weer terug, maar niet als een geijkte formule. Dezelfde thema's zijn altijd weer even anders gesteld, spelen in op de omstandigheden en klinken oprecht gemeend.

Mogelijk krijgt het godsdienstige element extra nadruk omdat Moleschott's vader dit in de opvoeding van zijn kinderen zo beperkt mogelijk houdt. In de autobiographie lezen we: "Mein Vater der schon als Jüngling ein Freidenker geworden war suchte bei der Erziehung die Rolle des Glaubens so viel als möglich zu beschränken..."⁷. Toch is in geen van de brieven een toespeling op de afwijkende levenshouding van zijn zoon te vinden. Nergens vindt men een opmerking als "bid voor de bekering van je vader" of iets soortgelijks, wel wordt de zin van godsdienst en gebed steeds benadrukt. Het sterkste komt dit tot uiting in een van de laatste brieven, geschreven voor de zestiende verjaardag van de jonge Moleschott. Het lijkt haast een

een geestelijk testament. De brief begint als volgt:

Geliefde kleinzoon Jacobus,

Ik verheug mij met een dankbaar hart dat het de algoede Voorzienigheid behaagd heeft mij wederom een jaar te hebben gespaard en nog in staat gesteld de pen op te vatten ten einde U heden met het ingetreden 16 jaar grondhartig geluk te wenschen - herdenk beste jongen, ja verliest nimmer uit het oog, de groote gunsten die Gij wegens Uwe verstandelijke vermogens van den goeden God hebt ontvangen, en uw geluk geniet, ouders te bezitten, die alles aanwenden om U tijdelijk welzijn te behartigen; en daar gij nog jong zijt, en het ieders pligt is tevens godsdienstig in de wereld te leven hetgeen ook eene edele deugd is bij een ieder rechtschape mensch hooggeacht, tracht hierdoor ook tot een voorbeeld ter strekking, want de godsdienst leert ons ook nederig en ootmoedig van harte zijn en doet een ieder ook zijn pligt vervullen, gehoorzaamheid en liefde aan sijne bestuurders te betonen en dankbaar aan sijn weldoeners te zijne pligten die daar al de godsdienst voorschrijft". Daarna volgen nog enkele meer huiselijke mededelingen⁸.

De indruk, dat de oude Moleschott een trouw en gelovig mens was, wordt naar mijn mening versterkt door genoemde brieven en door hetgeen Moleschott in zijn autobiographie over hem zegt.

Minder eenvoudig is het om uit de betreffende documenten na te gaan door welke ziekte grootvader Moleschott tot zijn "zalige standverwisseling" kwam. Slechts sporadisch vinden we in deze brieven iets over zijn gezondheid.

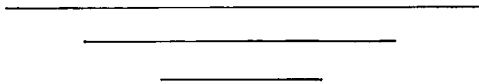
Twee jaar voor zijn dood schrijft hij: "door veelvuldige bezigheden en mijne hoge jaren begin ik mijn fransch schrijven enigszins te ontwennen ..... Ik hope dat gij voort zult gaan, bij soortgelijke gelegenheden mij in het fransch te schrijven. Gij zult den ouden man niet kwalijk nemen dat hij het in het hollands blijft doen, en dan heeft hij daaraan nog werk genoeg, want het schrijven begint mij te vervelen, door het rheumatisme aan mijn rechterhand"⁹.

Ruim een jaar later lezen we "daar gij wel wete, dat ik door mijn aanhoudend rheumatisme veel behulp behoeve"¹⁰.

In de laatste brief, enkele maanden voor zijn dood, geeft hij als reden voor het uitstel van zijn antwoord dat hij oud wordt en de lust van brieven schrijven hem begint te vergaan. Toch schrijft hij in deze zelfde brief dat hij de beste gezondheid geniet en dat hij hoopt Koos en zijn broer Frits de volgende zomer in Leiden te zien".

Handschrift, stijl en inhoud vertonen geen duidelijk verschil met vroegere brieven, zodat wij hierin geen aanwijzing vinden voor een bepaald ziekteproces. Waaraan zijn de "herhaalde zenuwtoevallen in de laatste twee weken met grootere hevigheid vernieuwd" te wijten? Men zou kunnen denken aan een nier-insufficiëntie, die in de laatste maanden tot uraemie met spierschokken en terminale convulsies heeft geleid. De matheid, het geen lust hebben om te schrijven zouden dan aan deze auto-intoxinatie te wijten kunnen zijn.

Het is uiteraard niet meer dan een speculatie!

Noten

1. J.A.W. Moleschott (1822-1893); radicaal-materialistisch physioloog. Hij kreeg zijn eerste scholing in zijn geboorteplaats Den Bosch, volgde het gymnasium te Kleef en studeerde geneeskunde te Heidelberg. Hierna werkte hij bijna twee jaar in Utrecht onder anderen met Mulder, Donders, Van Deen. Vervolgens was hij privaattoecent in de physiologie te Heidelberg en hoogleraar in dit vak te Zürich, Turijn en Rome. Vooral door zijn boek Der Kreislauf des Lebens (1852) was hij in vrijzinnige kringen bijzonder populair.
2. Für meine Freunde; Lebens-Erinnerungen von Jac. Moleschott, Gieszen, Emil Roth, 1894, pp. 22 - 24.
3. Moleschott is hier abusief wat het sterfjaar van zijn grootvader betreft. Niet alleen wijst de rouwcirculaire dit uit, maar er is ook een brief van 9 januari 1839 (zie noot 11).
4. Moleschott, J.A.W., Für meine Freunde, 24
5. Brief van J.A.F. Moleschott aan zijn kleinzoon Jac. Moleschott, Leyden Mei 1833 (Waarschijnlijk is hier niet het jongste broertje Frans, dan amper 6 jaar oud, bedoeld maar Frits. Deze laatste is twee jaar jonger dan Jacobus of Koos Moleschott en bezoekt vaak gelijktijdig dezelfde scholen).
6. Ibidem.
7. Moleschott, J. Für meine Freunde, 11.
8. Brief van J.A.F. Moleschott aan zijn kleinzoon Jac. Moleschott, Leyden 9 Aug. 1838.
9. Ibidem, Leyden, 7 Jan. 1837.
10. Ibidem, Leyden, 6 Maart 1838
11. Ibidem, Leyden, 9 Jan. 1839

EX OVO OMNIA – OMNE VIVUM EX OVO

De spreuk omne vivum ex ovo wordt nogal eens in de mond gelegd van William Harvey (1578 - 1657). Ze geeft wel zijn gevoelen weer, maar de waarheid is, dat deze woorden nergens in zijn werk te vinden zijn. Sigerist heeft in zijn bekende boek Grosze Ärzte Harvey's vermeende gezegde zelfs als omne animal ex ovo weergegeven.

Gelijk bekend, heeft Harvey jarenlang ernstige onderzoekingen verricht ten einde het zoogdier te vinden. Deze zijn neergelegd in het werk van zijn ouderdom Exercitationes de generatione animalium (1651), meestal alleen met de laatste drie woorden aangeduid. Inderdaad was Harvey ervan overtuigd, dat ook de zoogdieren uit een ei voortkomen. Hij heeft het ei der mammalia in de baarmoeder van verschillende dieren, zoals honden en herten gezocht. Waar hij het meende gevonden te hebben, had hij te doen met de jonge vruchtzak van een nieuw dier.

Hij kon zich daarvoor beroepen op de functie van een ei, zoals die door Aristoteles (384 - 22 v. Chr.) gegeven was: "het ei is datgene, uit een deel waarvan het dier ontstaat; al het overige is voedsel voor het ontstaande dier" (De gen. anim., exerc. 68 (p. 230): "convenitque ei definitio ovi ab Aristotele tradita, nempe cujus ex parte animal gignitur; reliquum cibus ei, quod gignitur; quoniam etiam futuri foetus primordium existit").

Toch heeft Harvey zelf een enigszins andere definitie van het ei gegeven. Hij beschouwde het ei als het primordium, beginsel van alle dieren, zoals het zaad dat is voor planten. Over dat begrip primordium is Harvey in zijn boek niet overal even helder. Huxley (Nature (1870), II, 400) vertaalde een desbetreffende passage uit De generatione animalium: "All living things do derive their Original from something, which doth contain in it both the matter, and efficient virtue and power; which therefore is that thing, both out of which, and by which, whatsoever is born, doth deduce its beginning. And such an Original or Rudiment... is a certain humour, which is concluded in some certain coat, or shell".

Hij spreekt van het "Primordium, the first Rudiment from which an Animal doth spring; as Plants assume their nativity from the seed: and all these Primordia of one kinde, namely vital" (geciteerd volgens Keynes, 351-2). (Hier kan buiten beschouwing blijven, dat in die passage (niet weergegeven) elementen voorkomen, die kunnen doen denken, dat Harvey aan generatio spontanea geloofde). Voor de dieren is het primordium dus het ovum, het ei.

In Exerc. 62 zegt Harvey: "ovum est primordium commune omnibus animalibus". Voor Harvey was de term "ei" meer een algemeen begrip, hij had geen concrete voorstelling van het ei der levendbarende dieren (hij kon dat ook niet hebben), en "met betrekking tot het zoogdier-ei, als vrouwelijke bijdrage tot het embryonale ontwikkelingsproces, was hij dan ook, evenals de meeste zijner tijdgenoten, volkomen in de door Aristoteles gegeven voorstelling hiervan bevangen" (Barge, 10.).

Het adagium ex ovo omnia nu vindt men op de titelprent van Harvey's reeds genoemde werk: De generatione animalium. Men ziet daarop Jupiter zitten, die met de rechterhand het bovenste deel optilt van de schaal van een ei, dat hij half geopend in de linkerhand houdt en waaruit verschillende dieren te voorschijn komen: niet alleen een insect en een reptiel, maar ook een hertje en een menskind. Op de bovenste helft van de schaal staat "ex", op het onderste "ovo omnia".

Deze spreuk nu: ex ovo omnia die uiteraard door Harvey zelf moet zijn ingegeven, is in de loop der tijden vervormd tot het omne vivum ex ovo. Wie is verantwoordelijk voor deze overgang?

Cole heeft er op gewezen, dat men de nieuwe versie van het motto het eerst vindt in een door J.G. Wahlborn onder Linnaeus verdedigde dissertatie over de geslachtelijkheid der planten. De promovendus geeft daarin commentaar op een passage uit Harvey's boek, en zegt dan: "Havaeus etiam, omne vivum ex ovo, olim exclamavit". Sinds de jonge Zweed dus deze woorden aan Harvey in de mond heeft gelegd, liggen deze de ontdekker van de bloedsomloop als het ware in de mond bestorven!

Literatuur

- Barge, J.A.J. (1942). Reinier de Graaf 1641 - 1941. Meded. Ned. Akad. van Wetenschappen, Nieuwe Reeks, deel 5, no 5. Noord-Holl Uitgevers Mij., Amsterdam.
- Cole, F.J. (1930). Early Theories of sexual Generation. Clarendon Press, Oxford. (p.137).
- Keynes, Geoffrey (1966). The life of William Harvey. Clarendon Press, Oxford.
- Putscher, Marielene (1970). Omne vivum ex ovo. Sudhoffs Archiv, 54, 355 - 72, 12 ill.
- Wahlborn, J.G. [1746] Sponsalia plantarum quae ... sub praesidio ... D.D. Car. Linnaei ... submittit. Stockholmiae.

DERDE MEDISCH-HISTORISCHE DAG

Op zaterdag 10 mei 1975 werd in het Medisch-Encyclopaedisch Instituut onder voorzitterschap van Professor Dr. G.A. Lindeboom de derde medisch-historische dag gehouden. Er werden een achttal medisch-historische voordrachten gehouden van elk $\pm$ 25 minuten.

J.A.M. MEERLOO gaf in een achttal schema's een overzicht op welke wijze ons denken over de angst, als alarmsignaal, onder invloed van twee wereldoorlogen een totale verandering onderging, hoewel het oude magische denken over de angst nog steeds opgeld doet in onze theoriën over het angstbegrip.

W.A.H. VAN WYLUCK gaf een overzicht van de Nederlandse bijdrage tot ontwikkeling der röntgenologie. Aandacht werd besteed aan de eerste hoogleraar ter wereld in dit specialisme, de Amsterdamse Professor Wertheim Salomonson.

De ontdekking van de bloedsomloop door William Harvey veroorzaakte ook in ons land een felle polemiek van voor- en tegenstanders van zijn leer. De wijze waarop door Jacobus de Bak, Nicolaas Zas, Zacharias Sylvius en andere Rotterdammers Harvey's boek "De Motu cordis", verschenen in 1628, werd ontvangen, was het onderwerp van de voordracht van M.J. VAN LIEBURG.

Talrijk zijn de theorieën over de aard van de ziekte waaraan Desiderius Erasmus zou hebben geleden. In vele brieven en boeken, gericht en respectievelijk opgedragen aan vooraanstaande geleerden en vorstelijke tijdgenoten, geeft Erasmus een duidelijk beeld van de kwalen, die hem kwelden op zijn reizen door Europa.

W. VELTHEER vroeg zich in zijn voordracht af of Erasmus aan een "moderne ziekte" heeft geleden, dit mede naar aanleiding van het onderzoek, verricht op stoffelijke resten van de Rotterdamsche humanist.

J.V. MEININGER belichtte het leven van de 17e eeuwse medicus en rechtsgeleerde Adriaan Koerbagh, die mede onder invloed van Spinoza door zijn denkbeelden in conflict kwam met de in zijn dagen heersende godsdienstige opvattingen. Het werk van deze voorvechter voor vrijheid van denken en spreken is ook thans nog actueel van opzet en inhoud.

De pleister heeft in de loop der eeuwen een ander doel en betekenis gehad dan thans. Oorspronkelijk werd er een geneesmiddel mee aangeduid en werd er geen onderscheid gemaakt tussen kleefpleisters, pappen en zalven. Een historisch overzicht van dit thans veel gebruikte verbandmiddel vormde de interessante inhoud van de voordracht van C.W.L. ROGGE.

De medisch-wetenschappelijke contacten tussen Denemarken en de Verenigde Nederlanden in de 17e eeuw vormde het onderwerp van J.G. VUGS' causerie. Vele Deense studenten verbleven voor langere of kortere tijd aan de Universiteiten van Leiden, Franeker en Utrecht.

Het ontleedkundig onderzoek concentreerde zich in die tijd op de bloedsomloop, lymfvaatstelsel en klieren. De Denen Niels Stensen en de Bartholini, Caspar en Thomas, hebben grote invloed gehad op de ontwikkeling van het medisch denken in deze tijdsperiode.

De reeks van voordrachten werd besloten met een interessante bespreking van de figuur François Joseph Victor Broussais, die in het eerste kwart van de 19e eeuw zijn stelsel van de z.g. "Physiologische Geneeskunde" in Frankrijk lanceerde.

A.P.C.H. KNEGTEL besprak de invloed, die Broussais' leer in ons land had. Deze invloed kwam onder meer tot uiting in het oprichten van het gezelschap ter bevordering der Physiologische Geneeskunde in 1827.

Een uitvoeriger samenvatting van de bovengenoemde voordrachten zal binnenkort verschijnen in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde onder de rubriek "Verenigingsverslagen".

H.L. Houtzager.

"De Theoloog bewerkt, dat de mensen van hunne misdrijven weder tot bezinning komen, maar de Geneesheer zorgt ervoor, dat zij fysiek hiertoe in staat zijn".

Des. Erasmus (1518), De Lof der geneeskunde.
(Opusc. Selecta Neerl. I (1907), 17)

BOEKBESPREKING

Rogge, C.W.L. (1973) De betekenis van Ambroise Paré (1510-1590) mens, leermeester en chirurg. Proefschrift Groningen. 252 pp., 87 fig. Drukkerij Jan Haan, Groningen.

“Veel is reeds over Ambroise Paré geschreven”, merkt de schrijver in de eerste zin van zijn proefschrift op en men zou zich dan wellicht niet ten onrechte afvragen of er dan nog een proefschrift aan deze bekende chirurg/obstetricus gewijd moet worden. De wijze echter waarop deze studie over Paré is opgezet, uitgewerkt en op buitengewoon fraaie wijze verlucht van de pers is gekomen, rechtvaardigt alleszins dit proefschrift.

Ruime aandacht wordt besteed aan de stand der geneeskunde in Paré's tijd en aan de omstandigheden waaronder hij zijn werk verrichtte.

Uitvoerig wordt ingegaan op Paré's werken over de vaatligatuur, wondbehandeling, fracturen en luxaties, operaties voor breuken en blaasstenen en niet te vergeten zijn grote invloed op de verloskunde in zijn tijd. In het bijzonder wordt de nadruk gelegd op de grote invloed, die Paré's boeken hebben gehad voor de chirurgische opleiding in heel West-Europa.

Helaas is in de inhoudsopgave de onderverdeling in paragrafen niet opgenomen. Een boek van deze importantie had zeker aan waarde gewonnen, wanneer een namen- en zakenregister was opgenomen en daardoor beter toegankelijk om als naslagwerk te gebruiken. Die paragrafen, welke duidelijk bedoeld zijn om een beeld te geven van de tijdsperiode waarin Paré leefde, zijn terecht kort en schematisch gehouden. Het gevaar hiervan is echter dat de tekst te oppervlakkig van inhoud wordt en een aaneenschakeling van citaten dreigt te worden.

Het boek van Rogge is een boeiend werk geworden, dat een welkome aanwinst is voor de medisch historisch geïnteresseerden en voor de vakman.

H.L. Houtzager

E. Snorrason. C.G. Kratzenstein professor physices experimentalis Petropol. et Havn and his Studies on Electricity during the Eighteenth Century, Odense University Press 1974, 206 S.

Cristian Gottlieb Kratzenstein is geboren 30 januari 1723 in Wernigerode in Duitsland en stierf 7 juli 1795 in Kopenhagen. Hij leefde in de tijd dat er electrotherapeutische experimenten plaats hadden in Halle van 1733-1744, onder leiding van prof. Johann Gottlieb Krüger (1715-1759). De toepassing van de electriciteit in de geneeskunde was het voornaamste probleem. Kratzenstein werd zijn beste medewerker, die onder andere publiceerde Beweiss, dass die Seele ihren Körper baue (1743). Deze studie biedt de achtergrond van zijn werk Abhandlung von dem Nutzen der Electricität in der Artzneywissenschaft (1744). Het gevolg was dat er allerlei boeken verschenen over electriciteit en de electrotherapie. In 1746 publiceerde hij Theoria electricitatis more geometrico en in 1748 Abhandlung von der Erzeugung der Würmer im menschlichen Körper. Hij hield zich verder bezig met de weervervalselen en de suikerziekte.

Vanaf 1748 ging hij werken in St. Petersburg, waar hij met de russische wetenschap in contact kwam. Kratzenstein ging 20 september 1753 naar Kopenhagen waar hij bleef tot zijn dood in 1795. Hij gaf elke dag vier uren colleges. Kratzenstein openbaart zich als natuurkundige en internist, als journalist en illustrator. Hij was een harde werker op het gebied van verschillende wetenschappen. Hij was zeer belesen, had een goed geheugen, was dynamisch in de experimentele natuurkunde en vertrouwd met de wiskunde, scheikunde en geneeskunde.

Hij wilde na zijn dood zo spoedig mogelijk vergeten worden. Vol vertrouwen op God, zijn Schepper sterft hij 7 juli 1795. De schrijver heeft hem echter uit de vergetelheid gehaald en op verantwoorde wijze. Op het eind voegt hij nog belangrijke documenten toe, alsmede de publicaties 1742-1801 van Christian Gottlieb Kratzenstein van blz. 175 - 182. Daarna volgt nog een respectabele literatuurlijst van blz. 183 - 199. Een personenindex vergemakkelijkt de bruikbaarheid van het boek.

Een goede bijdrage tot de geschiedenis van de geneeskunde.

J. Geytenbeek

AANWINSTEN BIBLIOTHEEK

- Ackerknecht, E.H. und H. Buess (1975). Kurze Geschichte der grossen Schweizer Ärzte. 110 pp., ill. Verlag Hans Huber, Bern-Stuttgart-Wien.
- Barzun, Jacques (1974). Clio and the Doctors. Psycho-History Quanto-History & History. 173 pp. The University of Chicago Press, Chicago-London.
- Bibliography of the history of medicine; an annual bibliography of recent literature on the history of medicine and related sciences and professions. No 2-7 (1965-1971). No 5: Cumulative volume 1964-1969, verschenen in 1973. National Library of medicine, Bethesda.
- Campbell, Alastair V. (1974). Morele dilemma's bij de geneeskunde. 160 pp. De Toorts, Haarlem.
— Nederlandse vertaling van Engelse uitgave: Moral dilemma's in Medicine (1972).
- Charcot, J.M. et P. Richer (1889, 1972). Les difformes et les Malades dans l'art. 162 pp., ill. Onveranderde herdruk van de editie Parijs 1889. B.M.Israël, Amsterdam.
- Cushing, H. (2 1962). A bio-bibliography of Andreas Vesalius. XXXVIII + 264 pp. 89 ill. Archon Books, Hambden (Conn.) and London.
- Debus, Allen G. (1965). The English Paracelsians. 222 pp., 7 ill. (Bibliography: p. 184-213). Oldbourne Book, London.
- Deelman, H.T. (ed.) (1925, 1974). Surgery: A Hundred and Fifty years ago. Extracts from the Diary of Dr C.B. Tilanus. 156 pp. Translated from the Dutch by Joseph Bles. EP Publishing Ltd, Yorkshire, England.
— Reprint of the 1925 edition.
- Eloy, N.J.F. (1778, 1973). Dictionnaire historique de la Médecine ancienne et moderne. 4 delen. Herdruk 1973. Editions Culture et Civilisation, Bruxelles.
- Hales, Stephen (1727, 1969). Vegetable Staticks. XXXII + 214 pp., 19 pl. 2nd ed. Mac Donald London. Oorspronkelijke uitgave 1727. History of Science Library; Primary Sources. (1ste druk 1961).
- Haller, A. von (1747, 1974). Primæ lineæ physiologiae. XII + 480 pp. Nachdruck der Ausgabe Göttingen 1747. Georg Olms. Hildesheim-New York.
- Krantz, Jr, John C. (1974). Historical Medical Classics Involving New Drugs. X + 129 pp., ill., portret. The Williams & Wilkins Comp., Baltimore.
- Leeuwenhoek, A. van (1939-1967). Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek, deel I t/m VIII (1673-1692). Swets & Zeitlinger, Amsterdam-Lisse.
- Lesky, E. (ed.) (1974). Wien und die Weltmedizin. 4. Symposium der International Akademie für Geschichte der Medizin, veranstaltet im Institut für Geschichte der Medizin der Universität Wien 17. - 19. September 1973. 242 pp., ill., portr. Hermann Böhlau, Wien-Köln-Graz.
- Menges, J. (1972). "Euthanasie" in het Derde Rijk. 181 pp. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Bohn, Haarlem.
- Ohya, Zensetsu (ed.) (1973). Geneeskundig Nederlandsch-Japansch Woordenboek. 227 pp., Kanchara's Uitgevers Maatschappij, Tokyo-Kyoto.
- Rogge, C.W.L. (1973). De betekenis van Ambroise Paré 1510 - 1590. Mens, leermeester, chirurg. Dissertatie Groningen. 251 pp., 87 ill. Jan Haan, Groningen.
- Schierbeek, A. (1967). Jan Swammerdam (12 February 1637 - 17 February 1680). His life and works. 202 pp., 24 pl. Swets & Zeitlinger, Amsterdam.
- Weisenberg, A. (1853, 1969). Handwörterbuch der gesammten Arzneimittel. 636 pp. Georg Olms Verlag, Hildesheim - New York.
— Reprografische herdruk van uitgave Jena 1853.
- Wunderlich, C.A. (1841, 1974). Wien und Paris, Ein Beitrag zur Geschichte und Beurteilung der gegenwärtigen Heilkunde in Deutschland und Frankreich. 159 pp., portr. Verlag Hans Huber, Bern-Stuttgart-Wien.
— Heruitgave van editie Stuttgart 1841.

INHOUD

		pag.
Dr J.V. Meininger	Medici in de vrienden- kring van Spinoza IV	77
Dra R.J.Ch.V. ter Laage	De religieuze afkomst van Moleschott	91
G.A. Lindeboom	Ex ovo omnia – omne vivum ex ovo	96
Dr H.L. Houtzager	Derde Medisch-historische Dag	98
Boekbespreking		100
Aanwinsten bibliotheek		102